

Rāzī: Practica Puerorum

Çağatay AŞKİT^{*†}

Makale Geliş / Recieved:05.03.2019
Makale Kabul / Accepted: 15.06.2019

Abstract

Batı'da Rhazes, Alubator adlarıyla bilinen Ebü Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî 9.yüzyılın ikinci yarısında Horasan'ın Rey şehrinde doğmuştur. Tıp, felsefe, din, matematik, astronomi vb. alanlarda iki yüzden fazla eseri bulunmaktadır. Tıp alanındaki eserleriyle ün kazanmış olan Râzî ikinci Galenus, Arap Hippokrates olarak da anılmıştır. Aynı zamanda özel olarak sadece çocuk hastalıklarını ele alan ilk tıp eserini yazan hekim olarak da kabul edilir. 900 yılında yazıldığı düşünülen Farsça ya da Arapça nüshası kayıptır. 12. yüzyılda Latinceye çevrilmiş, farklı adlarla defalarca basılmış, bu sayede günümüze ulaşmıştır. Doğu'da ve Batı'da 10. yüzyıldan başlayarak 17. yüzyıla değin bu konuda yazan pek çok yazarın eserine yön vermiştir. Bu çalışmada, Türkçe tıp tarihi literatürüne katkı sağlamak amacıyla, öncelikle eserin Latince'den Türkçeye tam metin olarak çevirisi sunulmuş, ardından eserde geçen çocuk hastalıkları Yunan-Bizans öncüllerinin eserlerindekiyle karşılaştırılmış ve aralarındaki benzerlik-farklılıklar ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Razi, Practica Puerorum, pediatri, çocuk hastalıkları.

Practica Puerorum of Rhazes

Öz

Ebü Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, known as Rhazes or Alubator in the West, was born in Rai in the second half of the 9th century. He wrote more than 200 works on medicine, philosophy, religion, mathematics, astronomy and etc. He became the distinguished physician with his works on medicine and celebrated as "second Galen" and "Arabian Hippocrates". His treatise

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.cagatayaskit@yahoo.com. Orcid: 0000-0001-6357-320X.

Künye: AŞKİT, Çağatay. (2019). Râzî: Practica Puerorum. *Dört Öge*, 15, 47-74. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

practica puerorum is also known as the first monograph dealing with the diseases of the children, namely pediatrics. It is generally considered that this treatise was written about the year 900 in Persian or Arabic, but neither Persian nor Arabic text has reached today. It was translated into Latin in the 12th century, and repeatedly published under various titles, by this way only the Latin text has come down to us. From the 10th to the 17th century, the treatise of Rhazes guided many of the authors of the early pediatric textbooks. In this study, firstly this work was translated from Latin into Turkish, and then the diseases, mentioned by Rhazes, were compared with the passages found in the works of his Greek-Byzantine predecessors in order to attribute the literature of the history of medicine in Turkish.

Keywords: Rhazes, Practica Puerorum, pediatrics, child diseases.

Ebū Bekr *Muhammed* b. Zekeriyā er-Rāzī, Batı'da bilinen adıyla Rhazes ya da Alubator, 9. yüzyılın ikinci yarısında Horasan'ın Rey şehrinde doğmuş, müzik, kimya ve diğer alanlardaki eğitimini de burada tamamlamıştır (Sezgin, 1970, s. 274). Gerek hayatı, gerek eserleri konusunda geçmişten günümüze ayrıntılı olarak pek çok şey yazılmıştır. Kısaca özetlenecek olursa, gençliğinde kimya ile ilgilenmesine neden olan kuyumculuk yaparak geçimini sağlamış, felsefe, müzik ve şiirle ilgilenmiştir (Neuburger, 1902, s. 598). Yunan bilimi konusunda iyi bir eğitim aldıktan sonra, doğduğu Rey şehrinde otuzlu yaşlarında ayrılıp Bağdat'a gitmiş ve orada tıp eğitimine başlamıştır (Goodman, 1995, s. 474; Ağırakça, 2004, s. 154). Bir süre Bağdat'ta kaldıktan sonra yeniden doğduğu şehre dönmüş ve Rey Hastanesi'nde başhekim olarak görevlendirilmiştir. Burada öğrencileri ve onların öğrencileriyle birlikte hastalar üzerinde çalışmış, teşhisi zor vakalarda aşamalı olarak öğrencilerinden kendisine kadar ulaşan klinik sistemini yerleştirmiştir (Browne, 1921, s. 45). Rāzī, Halife Muktefi Billah'ın daveti sonrası 902 yılında Bağdat el-Muktediri hastanesi başhekimliğine atanmış ve beş yıl bu görevi yürütmüştür. Ardından tekrar Rey'e dönmüş ve Rey hastanesi başhekimliğini yürütmüş, 911-912 yılında buraya vali olarak atanan ve *Kitābu'l-Manşūrī* adlı eserini adadığı Samani prensi *Manşūr b. İshak* ile aralarının bozulması ve kötü muamele görmesi nedeniyle tekrar Bağdat'a dönmüş ve Bağdat Hastanesi başhekimliğini yapmıştır (Ağırakça, 2004, s. 156). Yaşamının sonlarına doğru katarakt nedeniyle görme yetisini kaybetmiş, kimilerine göre 923, kimilerine göre de 932 yılında (Ranking, 1996, s. 241; Sadi, 1996, s. 252), ancak genel kabul gören tarihle 925 yılında yaşamını yitirmiştir (Meyerhof, 1935, ss. 322-323; Ağırakça, 2004, s. 155).

Almış olduğu çok yönlü eğitim farklı ve çeşitli alanlarda yazdığı eserlerde kendini gösterir (Ranking, 1996, s. 241). Neuburger (1902, s. 598), onun öldüğünde ardında tıp, felsefe, din, matematik, astronomi, fen bilimleri alanında iki yüzden fazla eser bırakmış son derece üretken bir kişilik olduğunu belirtir. Sezgin (1970, s. 275), Rāzī'nin hekim, kimyacı, filozof, aynı zamanda hekimlikte karşılaştığı sorunlar nedeniyle botanik, zooloji, fizik, matematikle de ilgilenmiş bir kişi olarak İslam coğrafyasının çok yönlü âlimlerinden biri olduğunu söyler. Sarton (1953, s. 587 ve 609), İslam dünyasının ve Orta Çağ'ın en büyük klinisyeni olarak nitelediği

Rāzī'nin aynı zamanda bir kimyacı da olduğunu söyledikten sonra, kimya bilgisini tıp alanında da kullanan Rönesans dönemi kimyager-hekimlerin öncüsü olarak değerlendirilebileceğini dile getirir. Goodman'a göre (1995, s. 474), Rāzī, büyük İslam filozofları arasında en özgür düşünceli olanıdır.

Ancak Rāzī'nin nasıl başarısını ve kazandığı şöhreti tıp alanındaki çalışmaları ile sağladığı konusunda şüphe yoktur. Campbell (1926, s. 65), yöntem ve fikir bakımından Hippokrates ve Galenus'u takip eden Arap yazarlar arasında Rāzī'nin en ünlüsü ve muhtemelen en özgünü olduğunu söyler. Sezgin (1970, s. 275), tıp alanındaki eserleri nedeniyle onun çağdaşları arasında ikinci Galenus olarak tanıdığını belirtir. Sarton (1953, s. 587), onun etkisinin yüzyıllar boyu gerek Doğu gerek Batı'da izlerini sürmenin mümkün olduğu için onun yaşadığı dönemi "Rāzī Çağı" olarak adlandırmaya karar vermiştir. Elgood (1951, s. 198), onun eserlerinin Arap tıp okulunun en önemlileri arasında yer aldığını dile getirir. Klinisyen olarak gösterdiği başarı nedeniyle "Arap Hippokrates" olarak da tanınmıştır (Kâhya, 1982, s. 417).

Eserleri arasında en önemlilerinden biri olan *el-Hāvī fi't-Tıbb* Rāzī'nin ölümünden sonra notlarının öğrencileri tarafından düzenlenip yayınlanmasıyla oluşturulmuştur (Campbell, 1926, s. 69; Ullmann, 1978, s. 43). Yunan, Hint, Arap, Pers ve Suriyeli hekimlerin tıp hakkındaki eserlerinden alıntılar içeren büyük bir tıp ansiklopedisidir (Leclercq, 1876, ss. 260-268; Sezgin, 1970, s. 278; Ullmann, 1978, s. 43). Rāzī, bu alıntılarının ardından kendi gözlemlerine de yer vermiş (Sarton, 1953, s. 609), çoğunlukla Yunan hekimlerin yazdıklarının tercümesini veren önceki Arap hekimlerin aksine, hastalıkları teşhis ve tedavi yöntemlerindeki özgünlüğü nedeniyle bu eseri kayda değer olarak görülmüştür (Sadi, 1996, s. 253). Yazıldığı dönemden başlayarak Doğu ve Batı tıbbını önemli ölçüde etkilemiştir. Anjou hanedanından Kral Charles'ın emriyle, kendisi de bir hekim olan Antakyalı Farraguth tarafından Sicilya ya da Napoli'de, 1279 yılında Latinceye çevrilmiştir. Önce 1486 yılında *Liber Dictus Elhavi* adıyla Brescia'da, daha sonra da 1500, 1506, 1509, 1529 ve 1542 yıllarında *Liber Continens* adıyla Venedik'te basılmıştır. Bu edisyonda Rāzī'nin eseri yirmi beş kitap biçiminde düzenlenmiştir (Meyerhof, 1935, s. 325). Orta Çağ boyunca hekimlerin en önemli başvuru kaynağı olduğu (Campbell, 1926, s. 69), 17. yüzyıla kadar Tubingen ve Frankfurt Tıp Fakültelerinde temel ders kitabı olarak okutulduğu belirtilmiştir (Ullmann, 1978, s. 43; Ağırakça, 2004, s. 162).

Rāzī'nin tıp alanında iz bırakan diğer bir eseri de çiçek ve kızamık hastalıklarıyla ilgili yazmış olduğu *Kitābu'l-Cuderī ve'l-Haşbe* adlı eseridir. Sarton tarafından (1953, s. 609) İslam tıbbının başeseri olarak görülen bu kitap konu üzerine yazılmış ilk monograf olarak kabul edilir (Garrison, 1913, s. 87; Sadi, 1996, s. 255; Ağırakça, 2004, s. 163). Her ne kadar Rāzī'nin kendisi de Galenus'un bu konuda bilgiler vermiş olduğunu söylese de, tıp tarihi açısından bu alandaki en önemli katkıyı, çiçek ve kızamık hastalıklarını birbirinden ayırt etmesi ve klinik detay-

lar konusunda modern tıp bilimine oldukça yakın açıklamalar getirmesi nedeniyle Râzî'nin eserinin yaptığı belirtilmektedir (Campbell, 1926, s. 70). Bu eser ilk olarak Cremonalı Gerard tarafından Latinceye çevrilmiş, *Liber de Variolis et Morbilis* adıyla 1489 yılında Venedik'te basılmıştır. Daha sonraki yıllarda *De Pestilentia/De Peste* gibi farklı adlarla Avrupa'nın çeşitli kentlerinde ve değişik dillerde birçok kere basılmıştır (Campbell, 1926, s. 70; Elgood, 1951, s. 202; Ağırakça, 2004, s. 165).

Râzî'nin önemli eserlerinden biri olan *Kitābu'l-Mansûrî*, genel olarak Hippokrateler, Galenus, Oribasius, Aetius, Paulus Aegineta gibi Yunan hekimlerin eserlerine dayanan bir derleme olarak değerlendirilmiştir (Campbell, 1926, ss. 66-68; Sarton, 1953, s. 609; Sezgin, 1970, s. 281; Sadi, 1996, s. 255). On kitaptan oluşan bu eserdeki konu başlıkları ile bu kitaplarda Râzî'nin hangi kaynakları kullandığı başka bir çalışmamızda verilmiştir (Acıduman ve Aşkit, 2017, s. 112). Bu kitaplar arasında cerrahi ile ilgili olan yedinci kitap önemlidir. Ayrıca baştan ayağa kadar bütün hastalıkların ele alındığı, *Nonus Almansoris* adıyla tek başına ya da Galenus'un *Mikrotekbnê'si* ile birlikte basılan dokuzuncu kitap Orta Çağ'ın en önemli kitaplardan biri olarak kabul edilip Batı üniversitelerinde okutulmuş ve üzerine yorumlar yapılmıştır (Castiglioni, 1947, s. 268). Kitabın tamamı Cremonalı Gerard tarafından Latinceye çevrilmiş, *Liber Medicinalis ad Almansorem/ Liber ad Almansorem* adıyla 1481 yılında Milano, 1487'de Venedik, 1510'da Lyon ve 1544 yılında Basel'de basılmıştır (Campbell, 1926, s. 68). Orta Çağ'dan günümüze kadar pek çok dile çevrilip yayınlanmıştır (bk. Ağırakça, 2004, s. 167). *Liber ad Almansorem*'in yanı sıra *Liber divisionum*, *De antidotis*, *De affectibus iuncturarum*, *De morbis infantium*, *Aphorismorum libri sex*, *Antidotarius*, *De praeservatione ab aegritudine lapidis*, *De sectionibus, cauteriis et ventosis*, *De facultatibus partium animalium* gibi Râzî'nin birçok eserini bir araya getiren ve *Opera Exquisiteiora* adıyla bilinen 1544 Basel baskısının iç kapağında yazılanlar, o dönemde Râzî'nin nasıl algılandığını gösterir niteliktedir:

“Uygulamadaki büyük tecrübesi, doğal olmayan her tür hastalığa yönelik mantıklı açıklamalarla ulaştığı kesin bulguları, ayrıca sayısız tedavi yöntemi nedeniyle son derece büyük bir hekim olan Ebubekir Râzî'nin Seçkin Eserleri. Tıp pratiği açısından bu eserlerden daha değerlisi yoktur. Zira hepsi ya Hippokrateler'te fazla değinilmeyen ya da Galenus'ta dağınık bir biçimde yer alan konuları tam olarak ortaya koyar ve gün ışığına çıkartır.

Toledo okulundan hekim Cremonalı Gerard, Brükselli Andreas Vesalius, Wintherthurlu Albanus Torinus tarafından Latinceye çevrilmiş, günümüzde eski bir el yazması üzerinde olabildiğince dikkatli bir biçimde çalışılıp, hekim adaylarının anlayabilmesi için büyük bir özenle derlenmiş ve yenilenmiştir.

Bunca hastalık türüne karşı, aciz ölümlülerin kullanımı için bunlardan daha yararlı hiçbir şey bir araya getirilemezdi.

Bu ciltte yer alan her bir kitabın başlığı arka sayfada belirtilmiştir.

Basel, Heinrich Petrus Matbaası”

Rāzī aynı zamanda sadece çocuk hastalıklarını konu alan bir monograf yazan ilk hekim olarak da kabul edilir. 900 yılında Farsça yazdığı düşünülen ve Arapça nüshası bilinmeyen *Fī Tıbbi'il-Etfāl, Risāle fī Tıbbi'il-Etfāl*'in, özel olarak çocuk hastalıklarını ele alan ilk tıp eseri olduğu dile getirilir (Radbill, 1971, ss. 369-370). Fransa'da, Bibliothèque Nationale'deki Rāzī'nin eserlerine ait sekiz Latince el yazmasını inceleyen Thorndike (1958, ss. 54-67), *Practica Puerorum*'un Rāzī'nin diğer eserleriyle birlikte 12. yüzyılda, Cremonalı Gerard ya da öğrencileri tarafından Latinceye çevrilmiş olduğunu belirtmiştir. 15. yüzyılda Bonfos Bonfil Astruc adıyla da bilinen Azariah b. Yosef Ibn Abba Mari tarafından İbranice'ye de çevrilmiştir (Bos ve McVaugh, 2015, s. 3). Birçok el yazmasında ve baskısında *De egritudinibus puerorum/De morbis puerorum/De curis puerorum/Practica puerorum* ya da *De morbis infantium* gibi farklı isimlerle yer almıştır. Tıp tarihçisi Karl Sudoff (1925, s.XV), Padualı Paullus Bagellardus'un 1472 yılında Latince olarak basılmış olan *De Egritudinibus Infantium* (Çocuk Hastalıkları) eserinde büyük ölçüde Rāzī'nin *Practica Puerorum*'undan yararlandığını belirtmiş ve Rāzī'nin eserini de içeren el yazmalarına ilişkin bilgiler vermiştir. Buna göre, Berlin'de (Staatsbibliothek Elect. 899) 13. yüzyıla ait Latince bir el yazması, Fransa'da (Bibliothèque de Laon Ms. 418) 14 yüzyılın başına ait el yazması, Viyana'da (Österreichische Nationalbibliothek Lat. 2306) ve Münih'te (Bayerische Staatsbibliothek Codex Latinus n. 40) 14. yüzyılın sonuna ait birer el yazması, Paris'te (Bibliothèque Nationale de France Codex Latinus BN 6941) 15. yüzyıla ait bir el yazması, ayrıca Vatikan'da bulunan 15. yüzyıla ait bir el yazması tespit etmiştir. Tavone Passalacqua eserin İtalyanca çevirisine ve metin yorumlarına yer verdiği çalışmasında (1959, ss. 1-43), Monaco (n.40) ve Vatikan'da (BAV lat.2418) bulunan iki el yazması nüshasından yararlandığını belirtir. Thorndike ve Kibre (1963) bu el yazmalarına Wiesbaden Landesbibliothek 58; Yale University Medical Library MS 14c, Bibliothèque Nationale de France Codex Latinus BN 6902, 6903, 6906, 7046, 6964, 6893, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi (CUad 3120) gibi yenilerini eklemiştir. Son olarak Gerrit Bos ve Michael McVaugh (2015, s. 17, dn.5) otuzun üzerinde el yazmasını listelemiştir.

Eserin Latince çevirisi ilk olarak *Capitulum de curis puerorum in prima aetate* adıyla 1481 yılında İtalya'da, Milano'da basılmıştır, ardından 1497 ve 1500 yıllarında Venedik'te, 1511'de Lyon'da ve 1513'de tekrar Venedik'te basılmıştır. Diğer baskılarda var olan göbek fitiğine ilişkin bölüm eksik olan 1513 Venedik baskısı 23 bölümden oluşmaktadır (Still, 1931, ss. 42-43). Mart 1544'te Heinrich Petrus tarafından diğer eserleriyle birlikte *De morbis infantium* adıyla Basel'de basılan bir nüsha daha bulunmaktadır. Genellikle Rāzī'nin *Liber ad Almansorem*'ine ek olarak ya da Ketham'ın *Fasciculus of Medicine* adlı eserinin içinde birçok kez tekrar yayın-

laşmıştır (Radbill, 1971, s.370). Paullus Bagellardus, 1472 yılında Latince olarak basılmış olan *De Egritudinibus Infantium* (Çocuk Hastalıkları) eserinde büyük ölçüde Rāzī'nin *Practica Puerorum*'undan yararlanmıştır. Radbill'in de belirttiği gibi Rāzī'nin bu kitabı, Doğu'da ve Batı'da 10. yüzyıldan başlayarak 17. yüzyıla değin bu konuda yazan pek çok yazarın eserine yön vermiştir.

Rāzī'nin çocuk hastalıklarına ilişkin kitabının Latince ve İbranice'den sonra pek çok modern dilde de çevirisi bulunmaktadır. 1959 yılında Vera Tavone Pas-salacqua tarafından tam metin olarak İtalyanca'ya çevirilmiştir. Ardından Radbill, 1971 yılında, *The First Treatise on Pediatrics* başlıklı çalışmasında bir önsöz ve metin yorumlarıyla birlikte İngilizce çevirisini sunmuştur. 2015 yılında Uta Kahlert, Bonn Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü'nde *Buch des Rhazes über Kinderkrankheiten* başlıklı doktora tezinde eserin Almanca tam metin çevirisine yer vermiş, eserde geçen reçeteler hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Aynı yıl Gerrith Bos ve Michael McVaugh, Rāzī'nin eserinin Latince ve İbranice metin kritiğiyle birlikte, yeni bir İngilizce çevirisini *Al-Rāzī, On the Treatment of Small Children, (De curis puerorum)* başlıklı kitapta yayınlamışlardır. Bu kitapta Rāzī'nin eserinde geçen çocuk hastalıklarını İbnü'l-Cezzār'ın eserindeki ilgili yerlerle yaptığı karşılaştırmalar da yer almaktadır. Yurdakök, 1994 yılında (ss. 197-204) Radbill'in İngilizce metninden yararlanarak Türkçe geniş bir özetini yayınlamış, eserde geçen ilaç formüllerinin ve çok uzun ve karışık olduğunu belirterek çalışmasında yer vermemiştir. Dolayısıyla Rāzī'nin çocuk hastalıklarını elde aldığı eserinin Latince'den Türkçeye tam metin çevirisi bildiğimiz kadariyle yoktur.

Bu çalışmanın öncelikli amacı Rāzī'nin *Practica Puerorum* adlı eserinin Latince'den Türkçeye tam metin olarak çevirisinin sunulması ve Tıp Tarihi literatürüne katkı sağlamaktır. Bu amaçla Latince metin Türkçeye çevrilmiş ve bulgular kısmında sunulmuştur. Tartışma bölümünde Rāzī'nin anlattığı çocuk hastalıkları Yunan-Bizans öncüllerinin eserlerindekiyle karşılaştırılmış ve aralarındaki benzerlikler ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Eserde geçen çok sayıda ilaç adı için Türkçe ve Latince olarak küçük bir sözlük hazırlanmış ve çalışmanın sonuna eklenmiştir (bk. Tablo 1.) Latince metin için 1544 Basel baskısı temel alınmıştır. Bu baskıda *De morbis infantium* (Çocuk Hastalıkları) başlığıyla 509-517. sayfalar arasında yer alan eserin başında, hastalıkların isimlerinin listesi verildikten sonra eserin Toledo okulundan Cremonalı Gerard tarafından Latinceye çevrildiği belirtilmiştir. Rāzī'nin eseri yirmi dört bölümden oluşmaktadır ve Latince çevirinin başlığında beşikten itibaren çocuklarda sıkça karşılaşılan hastalık ve rahatsızlıkları ele aldığı belirtilmektedir (*Hoc in libro sequenti aegritudines ac vitia infantium, quae a cunabulis ipsius evenire solent...*).

Çocuk Hastalıkları

I. Çocuklarda Konak (Sabaphati) Hastalığı

Konak çocuklarda görülür, yüzde ve kafada meydana gelebilir. Hastalığın oluşma nedeni kanın çokluğu ve derinin nemidir. Belirtisi ise içinden yüze ve kafaya yayılan sıvının çıktığı küçük yaralardır. Aynı zamanda kaşıntı da olur, bu nedenle çocuk ağlar, uyuyamaz ve rahatsız olur. Böyle çocukların tedavisine öncelikle sütannenin gıdasını düzelterek başla, ardından çocuğun saçlarını tüy dökücü kullanarak tıraş et. Sonra üzerine pazı yaprakları koy, bu yapraklar zehri emdiği için, yalnızca bununla tedavi edilebilir. Ya da üzerine şu merhemi sür: Çocukların kafalarında oluşan konak için etkili merhem: Beşer dirhem üstübeç ve kurşun oksit, asma küllerinden elde edilmiş üç dirhem küllü su, 1 ons gül yağı ve yarım ons balmumu al, bal mumunu gülyaağıyla erit. Malzemeleri döverek ez ve pişmiş iki yumurta sarısıyla karıştır. Ardından çocuğun kafasını bu merhemle kapla.

II. Çocuklarda Bal Peteği Hastalığı

Bal peteği denen hastalık konağın bir türüdür ve bu olduğu zaman yaraların üzerinde birtakım pullar görünür olur. Deride yoğun kaşıntı meydana gelir ve yaralardan bala benzeyen bir sıvı dışarı akar. Bu hastalığın tedavisi şöyledir: Saçlar her gün tıraş edilmelidir, ayrıca nane, merzengüç ve geyikotu suyu ile yıkanmalıdır. Ardından şu merhem sürülmelidir: İkişer aureus [Çn. 1aureus= 5.6 gr. civarı] kurşun oksit ve üstübeç, birer aureus sülfür ve cıva, gül yağından iki, sirkededen de bir parça al ve karıştır. Bunları gül yağı ve sirkeyle merhem kıvamına gelene kadar karıştırmaya devam et. Çocuğun kafasını sabah ve akşam bu merhemle kapla ve yukarıda belirtilen suyla yıka.

III. Çocuklarda Kafa Büyüklüğü (Makrosefali)

Bazı çocuklarda meydana gelir, zira büyük kafalı doğarlar ve doğumdan sonra da kafaları olması gereken ölçünün ötesinde büyümeye devam eder. Kendim de kafası hem boyuna hem de enine vücudunun taşıyamayacağı kadar büyüyen bir çocuk gördüm. Çocuk ölene kadar kafasının büyümesi durmadı. Kafa büyüklüğü ya kafatası kemiklerinin içinde oluşan gaz nedeniyle ya da sıvının çıkış yolu bulamadığı için kafatası içinde toplanıp birikmesi nedeniyle ortaya çıkacaktır. Hastalığın tedavisine sütannenin başını hiera magna ile temizleyerek/boşaltarak başla. Sütanne gaz ve yoğun dışkıya neden olan her türlü gıdadan uzak durmalıdır. Ardından tedaviye acı badem yağı ya da anason yağı ya da en iyi banağacı yağından ya da merzengüç suyundan yapılan, çocuğun burun deliklerinden gönderilen şeylerle [aksırtıcılarla] başla. Çocuk bu şekilde iyileşmişse, devam etme. Ancak hiç faydası olmamışsa, çocuğun kafasının üzerine günlükten, anzeruttan, sekbineçten, badem sakızından yapılan bir yakı koy. Bu şekilde sağlığına kavuşmuşsa, devam etme. İyileşme olmamışsa, salyangoz ya da salyangozlar al ve merhem gibi olana kadar kabuğuyla birlikte döv. İçine biraz günlük kat ve tüm kafayı tıraş ettikten sonra üzerini bununla kapla ve birkaç gün beklet. Bu ilaç kafayı sıkıştırır ve olması gereken ölçüye dönmesini sağlar. Daha sonra çocuğun burun deliklerinden kurt ödü ya

da beyni ve biraz mür ya da kehribar yolla. Bunu her ay yap. Çocuğun kafası doğuştan küçük olduğu takdirde, tedavi edilmesi mümkün değildir.

IV. Çocuklarda Karın Şişkinliği

Çoğu kez çocuklarda kafa büyüklüğü ile birlikte karın şişkinliği de meydana gelir. Tedavisi mür, sarısabır ve safran alınması, bunların hindiba suyuyla karıştırılması ve kafanın üzerine koyulmasıdır. Karın şişkinliği ve kafa büyüklüğü ile birlikte bedeni zayıflarsa, beş dirhem şeytantsi (Kablert, 2015, s.136: Aniulis=ferula asa foetida,), yedi dirhem fındık, birer aureus badem ve rezene al, döv ve yağlarını çıkart. Ardından dört dirheme kadar olanını çocuğun burun deliklerine koy ve kafasına bundan sür. Burun deliklerine koy (tekrar) ve sütanneye sütle birlikte içmesi için ver.

V. Çocuklarda Aksırma

Aksırma beyinde ya da beyin zarlarında ortaya çıkar. Belirtisi gözlerin çökmesi ve ateş basmasıdır. Tedavisi: Beynin üzerine semizotu yaprakları ya da gül yağı ve arpa unuyla birlikte kabak kabuğu koy. Ya da kafasına yumurta sarısı ve yağ sür.

VI. Çocuklarda Uykusuzluk

Çocuklarda sütün bozuk olması nedeniyle ilk yıl içinde uykusuzluk meydana gelir. Tedavisi şudur: Çocuğun burun deliklerinden safranla birlikte menekşe yağı ya da marul özümüle birlikte anason yağı gönderilir. Kafası ve midesi bu yağlarla ovulur. Sütün düzeltilmesine özen gösterilmelidir. Çocuğa emmesi için haşhaş şurubu ver. Şakaklarını ve alnını afyon yağı ve safranla ov.

VII. Çocuklarda Epilepsi

Epilepsi iki şekilde ortaya çıkar. Birincisi çocuk bu hastalıkla doğmuştur ve nedeni beynindeki doğal mizacın kötülüğü, yani nemli ve soğuk olmasıdır, ikincisi ise sonradan meydana gelecektir. Doğuştan gelen epilepsinin belirtisi çocuğun bu hastalıkla dünyaya gelmesidir. Sonradan olan epilepsinin belirtisi ise doğumdan sonra ortaya çıkmasıdır. Doğuştan gelen epilepsinin tedavisi çocuğun diyetine dikkat etmektir, zira büyüdükçe bu hastalıktan kurtulup sağlığına kavuşacaktır. Öte yandan iyileşmediği takdirde, hastalık ölene kadar onun peşini bırakmayacaktır. Sonradan olan epilepsinin tedavisi ise sütün düzeltilmesine özen göstermektir. Bu amaçla sütannenin kafası ve bedeni purgasyonla temizlenir. Sütanne balgam yapan her tür gıdadan sakınmalıdır. Çocuk hazmedebileceği kadar ya da daha az miktarın dışında emzirilmemelidir. Burun deliklerinden sıcak ilaçlar gönder, şeytantsi ve sedefotu koklasın. Çocuğu sıcak yağlarla ov, boynuna şakayık as. Boynuna zümrüt taşı bağla, onlarda epilepsi ortaya çıkmaz. Eğer bundan sonra da hastalık kalmışsa, ona magna theriaca ver.

VIII. Mater Puerorum Denilen Hastalık

Sırada mater puerorum adı verilen hastalık var. Bu rahatsızlık çoğunlukla çocukların ilk yıllarında meydana gelir. Belirtisi şiddetli ağlama, gerek uykudayken

gerekse de uyanırken çok korkma, çocuğun ateşinin yükselmesi, ağzından iğrenç bir koku gelmesidir. Hastalığın nedeni çocuğun hazmedebileceğinden fazla süt içmesidir. Tedavisi ise sütün düzenlenmesidir. Çocuğa günlük olarak sütle birlikte dirhem in altında biri oranında diapliris ve misk verilmelidir. Bu hastalıkta en başta gelen ilaç theriaca magna'dır.

IX. Çocuklarda Kulak Akıntısı

Sırada çocukların kulaklarından gelen sıvı var. Bu rahatsızlık çocukların ilk yıllarında beyindeki nem nedeniyle meydana gelir. Tedavisi şudur: Çocuğun kulaklarına eski ipekten yapılmış sargı bezi koyulur. Bu sargı bezi sıvıyla dolunca çıkartılır ve yerine yenisi koyulur. Bununla tam olarak tedavi olabilir. Aksi takdirde, şap al ve şarapla erit, sargı bezini buna batır ve kulağın içine koy. Bu sayede nem kuruyacaktır. Ya da safran ve doğal sodyum karbonat al, su ve sirkeyle birlikte döv ve çocuğun kulağına koy.

X. Kulaktan Akan İrin (Venenum)

Sırada irin var. Bu çocukların kulaklarındaki vezikül ya da kulakta oluşan bir yara nedeniyle meydana gelir. [Kulağın içine] suyla birlikte kaynamış bal koymak yeterlidir. Zira cerabati kulaklardan boşaltacaktır. Diğer bir seçenek: Mersin yapraklarını ya da meşe mazılarını al, sirke ile sulandır ve kulaklara koy.

XI. Çocuklarda Göz Hastalıkları

Sırada çocukların gözlerindeki hastalıklar var. Gözlerde farklı hastalıklar meydana gelir. Şişme ve göz kapaklarının kapanması bunlar arasındadır. Bu durum kadınların çocukların başlarının üzerine koydukları sığırdili/kına ve bu tür kan durdurucu (stypticis) ilaçlar nedeniyle ortaya çıkabilir. Zira kafa içindeki fazlalıklar gözlerle yönelir. Aynı durum sıcak ve soğuk maddenin akışı nedeniyle de meydana gelebilir. Bu hastalığın tedavisi: Yüzde kızarma, alında ateş olduğu zaman, birer dirhem kırlangıçotu özü ve gül yaprağı özü, birer buçuk dirhem safran ve mür al, toz haline getir, hindiba suyu ve kadın sütüyle karıştır. Gözler açılana kadar, her gün yenileyerek gözlerin ve alnın üzerine koy. Bu tedavi çocuklarda denenmiştir. Öte yandan gözlerde kızarıklık, alında da sıcaklık olmamışsa, mür, safran, sarısabır ve gül yapraklarını al, iyi bir şarapla karıştır ve gözlerin üzerine koy. Bu hastalık için benim sık uyguladığım daha etkili tedavi: Burun deliklerinden kadın sütüyle karıştırdığım az miktarda kebirbar gönder. Ancak çocukta uyuz, beyaz leke ve benzeri diğer hastalıklardan biri meydana gelirse, adolesanlar, gençler ve diğerleri için söylenen ilaçlarla, ancak daha düşük dozlarla tedavi edilmelidir.

XII. Çocuklarda Şaşılık

Sırada bir çocuğun şaşı baktığı ya da gördüğü zamanki hastalık var. Bu ya doğuştandır ya da doğum sonrası meydana gelir. Tedavisi geceleyin şaşı bakışın tersi yönde bir kandil koyulmasıdır. Çocuk yatağa yatırıldığında ya da kaldırıldığında yatağının üzerine bakışları düzelinceye kadar farklı renklerde güzel yastıklar asılmalıdır.

XIII. Diş Hastalıkları

Sırada dişlerin çıkması sırasında çocuklarda meydana gelen hastalıklar var. Galenus şöyle demiştir: Dişler hızlı çıktığında, çıkmaları kolay ve daha az ağrılıdır, ancak bu dişler daha zayıf olacaktır. Dişler daha yavaş çıktığında ise, daha fazla ağrı olacak, ancak dişler daha güçlü ve sağlam olacaktır. Eğer dişler ilkbaharda çıkarsa, daha hızlı çıkarlar ve ağrısız olur. Kışın çıkarsa, ancak dişetleri şişmezse, tam tersi olur. Yazın çıkarsa, küçük bir ağrıya neden olur. Bu mevsimde çoğunlukla çenede, diş etlerinde şişlik, kulaklarda şişlik ve kaşıntı, kan ve irin akıntısı meydana gelir. Belki bazı çocuklarda ateş, ishal ve kabızlık da olabilir. Bunun tedavisi şudur: Diş eti şiştiğinde, kısa bir süre sadece parmakla, daha sonra zeytinyağı ya da tavuk içyağı ya da tavşan beyni ya da köpek sütüyle masaj yapılır. Ardından içinde papatya ve anason kaynatmış suyu çocuğun başının üzerine koy. Çene kemikleri üzerine de dağıtıcı yakular koy. Eğer bundan sonra çocuğun dişlerinin çıkmasına yakın zamanda ağrı artarsa, sığırdili, tereyağı ve defne yağını al, hepsini karıştır ve o bölgenin üzerine koy. Eğer dişlerin ucu görünmüşse, bütün başın ve boynun üzerine temiz yün koy. Yünün üzerine her gün ılık su serpilmelidir. Eğer ishal olursa, bahsedeceğimiz şeylerle tedavi edilecektir.

XIV. Çocukların Ağzında Oluşan Aftlar

İlk yıllarında çocukların ağzında oluşan aftlar, sütün bozukluğu ya da keskinliği nedeniyle meydana geldiğinde, ya çok şiddetlidirler (acuta) ya da daha az. Şiddetli olanların belirtisi, kızarma, şiddetli ağrı ve salya akıntısıdır. Daha az şiddetli olanın belirtisi ise aftların beyazlaşması, daha az ağrılı olmaları ve ağıza akan sıvının çok olmasıdır. Şiddetli aftların tedavisi sütannenin sütünü soğuk ve nemli gıdayla düzeltmektir. Ardından sütanne az miktarda mercimek çig nemeli ve bunu çocuğun ağzına yerleştirmelidir. Veya az miktarda nişasta al, gül suyuyla sulandır ve [aftın] üzerine koy. Çocuğun ağzına yaban elması suyu ya da nar suyu koy. Eğer şiddetli ve aşırı safralı ise, bunlara marulun ya da semizotunun ya da itüzümünün özünü karıştır. Daha az şiddetli olan ve rengi beyaza dönen aftların tedavisi: Birer dirhem mür ve safran, iki katı şeker al, toz haline getir ve çocuğun ağzına koy. Yaralar siyah ya da kokuşmuş (pütrid) ise, gençlik dönemlerinde olanlar için söylediğimiz şeylerle tedavi edeceğiz.

XV. Çocuklarda Kusma

Çocuklarda kusma ilk yıllarında birçok nedenle meydana gelir. Özellikle de çocuğun midesi nemli ve güçsüzse, bu nedenler ya sütün hazmedemeyeceği kadar çok olması ya da bozuk olmasıdır. Tedavisi şudur: Fazla sütü yasaklamalısın, sonra kusmukta keskin bir koku ve beyaz salgular (humores) olup olmadığına bakmalısın. [Eğer varsa] dirhemin altıda biri kadar günlük ve üçte biri kadar kuru sedefotu al, toz haline getir, gül şurubuyla karıştır ve çocuğa ver. Ya da anne az miktarda kimyon ve sumak alsın, çiğnesin ve çocuğun ağzına yerleştirsin. Ya da çocuğa nane ile birlikte nar şurubu verilsin. Ya da benim sıkça kullandığım ilaç: Yarımşar dirhem ödağacı ve sakız, bir dirhemin altıda biri kadar da meşe mazısı al. Hepsini öğüt, gül şurubu ve ölçülü miktarda galya

ile karıştır. Süt emmeden önce çocuğa ver. Midesinin üzerine şu yakıyı koy: Eşit miktarda sakız, sarısabır, akasya sakızı, meşe mazısı, günlük ve kızarmış ekmeğe al, gül yağı ve gül şurubu ile karıştır ve midesinin üzerine koy. Zira bu çocuklarda kusma ve salya için denenmiş [bir tedavidir]. Eğer kusmakta ekşimsi olmayan ancak keskin olan bir koku varsa, ateş algılanacak kadar düşerse ya da rengi solarsa, çocuğa az miktarda koruk ya da ayva sırası ya da şu haplardan içir. Çocuklarda kusma için etkili haplar (trochisci): Dörder dirhem gül ve kül, iki dirhem meşe mazısı, birer dirhem semizotu tohumu, ekşi yonca tohumu ve yarım harnup al. Koruk suyu ya da en çok bir dirhem ölçüsünde nar suyuyla karıştır. Çocuğa gül şurubu ile birlikte bundan bir tane ver. Midesinin üzerine çocuklarda meydana gelen kusma ve ishal için etkili olan yakıyı koy. Eşit miktarda arpa unu, yeşil böğürtlen ve nar kabuğu al, gül suyuyla karıştır ve midesinin üzerine koy.

XVI. Çocuklarda İshal

Çocuklarda ishal daha önce belirttiğimiz gibi çoğu kez dişlerin çıkması nedeniyle meydana gelir. Aynı zamanda çocuk kundaklanırken soğuk nedeniyle de olur. Diğer bir neden de sütün safradan ya da balgamdan dolayı bozulmasıdır. Safra kaynaklı ishalin belirtisi çocuğun dışkıında sarılık, keskinlik keşfedilmesi ve aralıksız boşaltım olmasıdır. Soğuk ve balgam nedeniyle olan ishalin belirtisi ise dışkıda beyazlık, dışkı yaparken karında burulma, ayrıca balgamın visköz olmadığı durumda, dışkının hemen çıkmasıdır. Tedavisi: Çocuğa gül şurubu veya yaban elması şurubu veya naneyle birlikte nar şurubu verilmeli. Suya katılmış kül ya da suda çözülmüş maya alınmalı, süzülmesi ve bir dirhem altıda biri oranında kül, üçte biri oranında meşe mazısı, yarım dirhem safran katılmalı ve içmesi için [çocuğa] verilmeli. Başka bir tedavi: Ekşiyonca tohumu ve menekşe tohumunu al. Pişmiş yumurta sarısıyla karıştır ve çocuğa ver ya da denenmiş şu ilacı ver: Dörder dirhem ekşiyonca tohumu ve kavrulmuş kuru üzüm çekirdeği, ikişer dirhem meşe palamudu ve beyaz haşhaş tohumu, dört aureus safran al. Toz haline getir ve ayva sırası ya da gül şurubu ile birlikte çocuğa ver. Ayrıca midesinin üzerine tutucu yakılar koy. İçerisinde sumak kaynamış suyu al, arpa unu ya da darı unu ile yoğur ve [midesinin] üzerine koy. Eğer ishal kesilmişse, iyidir. Aksi takdirde birer dirhem akasya sakızı ve üstübeç, dirhem yedide biri oranında afyon al, fitil olarak hazırla ve uygula. İshal derhal kesilecektir.

Eğer soğuk ya da balgam nedeniyle ishal olmuşsa, çocuğa dirhem sekizde biri oranında meşe mazısı ayva özünüyle birlikte verilmelidir ya da dirhem dörtte biri oranında günlük verilmelidir. Karnı tutucu yakı çocukların midesine iyi gelir: Safran, mür, balmumu al, şarapla karıştır ve [mide] üzerine koy.

XVII. Çocuklarda Kabızlık

Çocuklarda birçok kez kabızlık meydana gelir. Tedavisi sütanneye az miktarda eşekbıyarı verilmesi ve ardından ertesi gün çocuğu emzirmesidir. Diğer bir tedavi: Sütleğen al, ez ve balmumu merhem yap ve çocuğun [karnının] üzerine koy. Diğer bir tedavi: Kır faresi dışkısının yarım parçasını al, tekenin böbrek yağıyla birlikte döv, küçük bit

fitil yap ve uygula. Eğer hastalık doğasının kabızlığa yatkın olduğu iki aylık bir çocuğun başına gelirse, ateşinde değişme olursa ve kusamıyorsa, dirhemin üçte biri oranında anzerut al ve çocuğa annesinin sütüyle birlikte ver, ya da menekşe yağıyla lavman yap.

XVIII. Çocuklarda Öksürük

Çocuklarda öksürük ilk yılda meydana gelir. Çocukların dilleri gırtlak kapağını kapatamaz ve bu şekilde göğüsleri ve organları soğuk alır. Bunun tedavisi gıda ve ilaç gibi şeylerle olur. Zira bu çocuklar güçlü ve çok etkili ilaçlarla tedavi edilmemelidirler. Onun yerine tatlı badem al, ez ve rezene suyu ile karıştır ve birlikte kaynat. Çocuğa sabah ve akşam içir. Diğer bir ilaç: Rezene suyunu al, sütle karıştır ve çocuğa ver. Öksürükle birlikte ses kısıklığı ve kuruluk olmuşsa, ayva çekirdeği al, sıcak suda yumuşat ve visköz kısmını çıkart. Ateş üzerinde akide şekeri ve badem yağıyla pişir ve [çocuğa] ver. Eğer ateşi olmuşsa, buna tatlı nar özü kat. Çocuklarda ateşli öksürüğe iyi gelen ilaç: Yarımşar dirhem beyaz haşhaş, ağaç sakızı, bir dirhem salatalık tohumu al, kaynamış sebestan (cordia myxa ağacının meyvesi) suyuyla karıştır. Çocuklarda öksürük için diğer bir ilaç: Çekirdeksiz kuru üzümü al, demir bir kapta kaynat, ancak yanmamasına dikkat et. Sonra bunları döv ve aynı miktarda akide şekeri kat. Sabah ve akşam çocuğa ceviz büyüklüğünde ver. Soğuk öksürük için diğer bir ilaç: Mür al, bal ve badem yağıyla karıştır ve [çocuğa] içir. Eğer çocuğun göğsünde çok sıvı toplanmışsa (pletoricum), eşit miktarda ağaç sakızı, kasnı otu sakızı al, pişmiş yumurta sarısına koy ve [çocuğa] ver. Eğer solunum zorluğu olmuşsa, keten tohumu al, balla birlikte döv ya da pamuk tohumu al, pişmiş yumurta sarısıyla karıştır.

Öksürükle birlikte ishal de olmuşsa, kaynamış sütle birlikte mersin şurubu ver ya da hurmaları buğday unu ve sütle pişir, [çocuğa] içir.

XIX. Çocuklarda Kaşıntı ve Döküntü

Kaşıntı ve döküntüler çocuklarda idrarın keskinliği nedeniyle kalçalarında meydana gelir. Bazı zamanlarda sütün kendisinin bozuk olması ya da çocuğun midesinde bozulması nedeniyle onların bedenlerinde farklı yaralar da oluşur. Bu döküntülerden bazıları beyaz, bazıları kırmızı, bazıları da siyahtır. Bazıları çok acı verir, bazıları ise daha az. Siyah veziküller ateşle birlikte meydana gelmişse, ölümü işaret ederler. Genel olarak veziküllerin tedavisi öncelikle sütün düzeltilmesi ile başlamalıdır. [Bedenindeki] atıkları içeriden dışarıya doğru, yani deri ve beden yüzeyine çekmek için çocuğu sıcak suyla dolu bir hazneye bırakmak gerekir. Ayrıca atıkları içeriden dışarıya, bedeni kaplayan deri yüzeyine çekmek için rezene suyuyla birlikte hurma ya da incirin kaynatılmasıyla elde edilenler gibi ilaçlar ver. Bütün atıkların dışarı atıldığını saptadığında, gül mersin ve benzerlerinin kaynatıldığı suda her gün banyo yapsın. Çocuk banyodan çıktığı zaman gül yağıyla yağlansın. Yaraları kurumuşsa, menekşe yağıyla yağlansın. [Yaralar] cerahatin çok olması nedeniyle nemliyse, üzerine balmumu ve gül yağıyla karıştırılmış üstübeç koy. Kaşıntı meydana gelirse ve çocuk altı ya da yedi ayını doldurmuşsa, çocuğu öncelikle kuru menekşe, kabuksuz arpa,

hatmi, çemen otu, rezene ve kabak kaynatılmış suda banyo yaptır, ancak herhangi bir merhem sürme. Sütanneye şabtere özü ve helile ağacının sarı meyvelerini ver. Ayrıca sütanne her tür tatlıdan ve kırı yakan tuzlu gıdalardan uzak durmalıdır. Banyodan sonra bacakta herhangi bir yara olmuşsa, üzerine toz haline getirilmiş nişasta, kül, kına/sığırdili otu, gül, mür ve arpa unu serp.

XX. Çocuklarda Kurt

Bu hastalığa karşı çocuklara içmeleri için güçlü ilaçlar vermemeliyiz, öte yandan haricen uygulanan ilaçlar arasından seçim yaparız. Kurtları bağırsaklardan dışarı atan tedavi: Kimyon al, taze boğa ödüyle birlikte döv ve [çocuğun] göbeği üzerine koy. Diğer bir tedavi: Bir dirhem acı bakla, eşit miktarda defne ve defne meyvesi al, taze boğa ödü ile karıştır. [Çocuğa] her gün içmesi için bir dirhem bundan ver, ya da sebestan suyu veya zeytinyağı ver, ya da tatlı badem tüketisin.

XXI. Çocuklarda Göbek Deliginin Şişmesi ya da Çıkıntısı

Çocuklarda göbek çıkıntısı çok ağladıklarında ya da feryat ettiklerinde meydana gelir. Diğer bir neden ise şiddetli öksürük ya da düşme veya vurma olabilir. Tedavisi: Acı baklaları, keten parçalarını al, birlikte yak ve şarapla karıştır. Bezlerin arasına koy ve göbek üzerine uygula. Eğer bölge esnekse, göbeğin çevresini dağla, deri inceliği nedeniyle esnek olmayan bölgede ise dağlama yapma. Daha güçlü ilaçlara ihtiyaç duyarsan, fitik bölümünde anlatacağımız ilaçları kullan.

XXII. Çocuklarda Fitik

Daha önce fitiğin hangi şekillerde meydana geldiğini yukarıda anlattık. Öte yandan [bu bölümde] çocuklar için gerekli ilaçlar dışında bir şey anlatmaya gerek olmayacaktır. Çocuklarda fitik için etkili yakı: On beş aureus şap, iki aureus meşe mazısı alınmalı, dövülmeli ve yoğunlaşana kadar şarapla karıştırılmalı. Bunu bölge üzerine tatbik et ve sulandırılmış sirkenin içine batırılmış süngeri üzerine koy. Düştüğü zaman, yeni bir tane yerleştir. Daha hafif diğer bir tedavi: Bez parçası üzerine deriden yapılmış zamk koyulmalı ve bölgenin üzerine yerleştirilmelidir. Yapışana kadar beklenmeli, eğer düşerse, yenisi yerleştirilmelidir.

XXIII. Çocukların Mesanelerindeki Taş

Çocukların mesanelerinde oluşan taş idrar yolları hastalığı (stanguria), şiddetli ağrı, idrar azalması ve peniste kaşıntı oluşturur. Peniste sürekli ereksiyon da olabilir. Şifası banyodadır. Çocuğu her gün sıcak suyla banyo yaptır ve şu ilaçtan ver. İdrar söktüren ve taşı kıran ilaç: Eşit miktarda günlük ve amonyak sakızı al, balla karıştır. Sabah ve akşam fındık boyutunda [çocuğa] verilmelidir. Mesanedeki ağır taş ve idrar güçlüğü için denenmiş ilaç: Yedi tane yaş ceviz al, dış kabuğuyla birlikte ez. Bir avuç yıkanmamış pırasa al, cam bir kaba her ikisinin de özünü çıkar ve süz. Yedi gün boyunca her sabah çocuğa ver. Uyumaya gideceğin zaman, çocuğun penisini ve testislerini eski yağ ya da ban yağıyla yağla.

XXIV. Çocuklarda Felç (Relaksasyon)

Çocuklarda felç ya tek bir uzuvda ya da tüm bedende meydana gelir. Çocuğun yürümesini ve hareketini engeller. Sinirleri gevşeten visköz sıvı nedeniyle ortaya çıkar. Tedavisi: Eğer doğuştan değilse, sütanneye ince ilaçlardan yapılmış şurup vermelisin. Gıdası kuru olmalı, örneğin kızarmış şeyler, süt içmemeli, ayrıca sert koyun eti, balık ve de su katılmış şarap tüketmemelidir. Çocuk emzirilmeden önce banyoya sokulmalıdır. Çocuğun eklemeleri marsıvanotu yağı ya da hintyağıyla yağlanmalıdır. Her gün şu elektuardan kullanılmalıdır: Galenus'un bütün vücudunda spasm rahatsızlığı olan bir çocuk için hazırladığı elektuvar: Birer aureus yaban nanesi, gül, tarçın, ağaç sakızı, kediotu, ayı rezenesi, ammi, darınac/kaplanotu, cedvar ve karanfil, birer dirhem sandal ağacı ve ödağacı, yarım dirhem misk otu al. Bütün ilaçları pelesenk yağı ile yağla ve balla karıştır. Her gün [çocuğa] bir dirhem çeyreği ya da yarısı arasında bir oranda ver. Eğer bütün vücutta spasm olmuşsa, sırt omurları üzerine sütleğen yakısı uygula. Bu yakı şöyledir: 1 ons balmumu, bir dirhem sütleğen otu, yeteri kadar zeytinyağı al ve karıştır.

Tartışma

Râzî'nin bu eserinde, hastalıkları baştan ayağa doğru sıralayarak ele aldığı ve genelde sistematik bir anlatım biçimi izlediği anlaşılmaktadır. Zira ilk olarak hastalığın adının verildiği, son olarak da tedavinin anlatıldığı görülmektedir. Dört hastalıkta ikinci sırada tanıma yer vermiş, hastalıklara göre kimisinde önce nedeni sonra belirtilerini, kimisinde de önce belirtileri sonra hastalığın nedenini sıralamıştır. Çocuklarda görülen kurt ve fitik hastalıklarında ise doğrudan tedaviyi anlatmıştır. Bunun yanında Razi, kullandığı kaynaklar konusunda sadece iki yerde bilgi vermiş, diş hastalıkları ve felç (relaksasyon) konusunu anlatırken adını vererek Galenus'tan alıntı yapmıştır.

Eser, ele aldığı hastalıklar bakımından değerlendirildiğinde Râzî'nin öncülerinden farklı bir yol izlediği görülmektedir. Zira antik Yunan-Bizans yazarlarının tıp alanındaki kitaplarında çocuk hastalıkları ele alınmıştır, ancak yalnızca bu konuya ayrılan bir monograf yazılmamıştır. Hippokrates (İÖ 460-370) *Aforizmalar* III.24-28'de çocuklarda görülen hastalıkların isimlerini saymış, ancak ayrıntıya girmemiştir. İmparator Traianus (İS 98-117) ve Hadrianus dönemlerinde (İS 117-138) yaşamış olan Efesli Soranus *Gynaikeia* eserinde gebe kadının bakımı, sütanenin seçimi, sütün kalitesi ve yenidoğan bakımı gibi konuları ayrıntılı bir biçimde ele almıştır. Soranus ile aşağı yukarı aynı dönemde yaşamış olan Bergamalı Galenus birçok eserinin farklı yerlerinde çocuk hastalıklarına değinmiştir. Öte yandan *De sanitate tuenda* adlı eserinin 7-11. bölümlerinde, egzersizin, emzirmenin, banyo ve masajın, gıda ve temiz havanın yenidoğan sağlığının korunması üzerindeki etkilerini ele aldığı görülmektedir. *Synopsis* adlı eserinin 5. kitabını çocukların sağlığının korunmasına ve çocuk hastalıklarına ayıran İS 4. yüzyıl yazarı Oribasius, ilk 6 bölümde gebelerin sağlığının korunması, sütaneller, sütün miktarının ve kalite-

sinin artırılması konularına değinmiştir. Ardından çocuklarda deri kızarıklıkları, öksürük ve burun akıntısı, pişik, diş çıkarma, kaşıntı, ağızda çıkan aftlar, kulak nemi, *siriasis* gibi hastalıkları ele almıştır. İS 6. yüzyıl yazarı olan ve Doğu Romalı yazarları etkilediği bilinen Aetius Amidenus, *Tetrabiblion* adlı eserinin 4. kitabının ilk 30 bölümünde çocuk hastalıklarını işlemiştir. İlk 6 bölümde bebeğin sağlıklı olup olmadığının nasıl kontrol edileceği, sütannenin seçilmesi, sütün incelenmesi ve sütannenin nasıl yaşaması gerektiğine ilişkin bilgiler verdikten sonra, sonraki konu başlığını çocuk hastalıklarına ayırmıştır. Aetius'un ele aldığı hastalıkların Rāzī'nin eserinde yer alan hastalıklarla olan benzerlikleri başka bir çalışmada ele alınmıştır (bk. Soydan et al., 2018, ss. 38-43). İS 7. yüzyıl yazarı olan Paulus Aegineta ise yedi kitaptan oluşan *Epitome* adlı eserinin ilk 14 bölümünde (1.1.1-14) Oribasius'tan yararlanmış ve onunla aynı konuları ele almıştır. Rāzī'nin *Practica Puerorum/ De morbis infantium* eserinde, öncüllerinden farklı olarak gebelerin, sütannelerin ya da yenidoğanların bakımlarına ya da sağlıklarının nasıl korunacağına ilişkin özel bir bölüm ayırmadığı görülmektedir. Bunun nedeni büyük olasılıkla *Kitābu'l-Manşūrī* adlı eserinin 4. kitabında gebelerin, sütannelerin ve yeni doğan çocukların sağlığının nasıl korunması gerektiğine ilişkin hâlihazırda bir bölüm yazmış olmasıdır. Zira söz konusu bölümlerde yukarıda adları sayılan öncülleri ile benzer konu başlıkları yer almış ve onların eserlerini kaynak olarak kullanmıştır (bk. Acıduman ve Aşkit, 2017, ss. 116-125).

Hastalıklara gelince, Rāzī eserine çocukların kafa derisinde ortaya çıkan hastalıklarla başlamıştır. Bahsettiği *sahafati* ve *favositas* öncüllerinin bahsettiği *achor* (Yun. *akhōr*) ve *favus* (Yun. *kērion/melikēris*) hastalıklarıdır. Her iki hastalığın tanımı, belirtileri ve tedavisi ile ilgili onun aktardıkları ile Galenus'un (*De tumoribus praeter naturam XV. = KVII, s. 728*); *De remediis parabilibus I.2 = KXIV, ss. 323-324*; *De compositione medicamentorum I.7 = KXII, ss. 463-464*) ve ondan yararlandığı düşünülen Paulus Aegineta'nın (III.3) erişkinlerde bu hastalıklarla ilgili söyledikleri arasında benzerlikler dikkat çekmektedir. Bunun yanında Aetius Amidenus eserinin IV.23-24. bölümlerinde çocuk hastalıkları arasında bu konuları da ele almış, kafa derisindeki bazı yaralara bal peteğine benzerliğinden dolayı *melikēris* denildiğini belirtmiştir. Çocuklarda görülen bu deri hastalıklarının tedavisinde Aetius'un kullanılmasını tavsiye ettiği ilaçlardan bir kısmı Rāzī'nin eserinde de bulunmaktadır. Öte yandan Aetius'un eserinde hastalıkların tanımına, nedenlerine ya da belirtilerine hiç değinmediği, doğrudan tedavi yöntemlerini aktardığı görülmektedir. Rāzī'nin bu hastalıkların nedenleri olarak gösterdiği kanın fazlalığı ve derinin nemli olması öncüllerinin eserlerinde rastlanmamıştır. Ez-Zehrāvī, Bagellardus ve Roelans'ın eserlerinde tedavide kullanılan ilaçların neredeyse birebir aynı olduğu görülmektedir. Benzer bir durum Rāzī'nin çocuklarda makrosefali rahatsızlığını anlattığı bölüm için de geçerlidir. Ondan sonra gelen yazarların birçoğunda, çocuğun kafasının çok büyüdüğünü ve bu nedenle kafasını taşıyamadığını bizzat gözlemlediklerini belirten ve bu bakımdan Rāzī'ninkine çok benzeyen ifadeler

dikkat çekmektedir (Radbill, 1971, s. 371). Bu bölümde adını verdiği ilaçlardan biri olan *hiera magna*, diğer adıyla *hiera fortissima Galieni*, Galenus'a atfedilen ve vücuttan nemi çıkartmaya yaradığı belirtilen purgatif bir antidottur (Van der Berg, 1917, ss. 182-183 ve 217).

Eserin 5. bölümünde ele alınan aksırma hastalığına gelince, burada Latince *sternutatio* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. Tavone Passalacqua, İtalyanca çevirisinde (1959, s. 32) aksırık sözcüğünü (*Dello starnuto dei bambini*) kullanmış, bu bölümün soğuk algınlığını (*il raffreddore*) ele aldığını belirtmiştir. Radbill de (1971, s. 371) benzer biçimde aksırma (*sneezing*) olarak İngilizceye çevirdiği bu hastalığın aslında nezle (*coryza*) olduğunu belirtmiştir. Ancak Râzî'nin hastalığın oluştuğu yer olarak beyin ya da beyin zarlarını, belirtileri olarak da gözlerde çökme ve ateşin yükselmesini işaret etmesi ve önerdiği harici tedavi yöntemleri, Yunan-Bizans tıbbının sıcak çarpması ya da vücudun susuz kalması olan *siriasis* hastalığı ve tedavisiyle birebir örtüşmektedir. Zira Soranus (*Gynaikeia* II.23), Oribasius (*Synopsis* V.13), Aetius Amidenus (IV.13) ve son olarak Paulus Aegineta (I.13) bu hastalığın beyinde ya da beyin zarlarında meydana geldiğini, belirtisinin gözlerin çökmesi ve yüksek ateş olduğunu belirtmişlerdir. Tedavi için birçok malzemenin yanında kabak kabuğu, yumurta sarısı, gül yağı ve semizotu gibi malzemeler önermişlerdir. Bos ve McVaugh (2015, s.72), bu metni Latinceye çeviren kişinin Arapçada birbirine çok benzeyen '*uṭāṣ* (*siriasis*) ve '*uṭās* (aksırma) sözcüklerini yanlış okuduğunu belirtip, bu hastalığın aslında *siriasis* olduğunu söylemişlerdir. Bu olasılığı kuvvetlendiren diğer bir bulgu da Cürçânî'nin eserinde aynı hastalığı ele alırken, Farsça'da susuzluk anlamına gelen ('*uṭāṣ* Arapçada susuzluk anlamına gelmektedir) "tişnegî" sözcüğünü kullanmasıdır (Acıduman ve Şems, 2014, s. 149).

Epilepsi hastalığını Râzî'nin doğuştan ve sonradan olan olmak üzere ikiye ayırdığı görülmektedir. Antik Yunan-Roma ve Bizans dönemi yazarların tarafından kutsal hastalık adıyla belki de en çok ele alınanlardan biri olan epilepsi hastalığı için Râzî'nin yaptığı tanım ve ayırım Galenus'un *Comm. In Hippocratis Epidemias* VI, I.5'te yaptığı yorumlarında (=K XVII, Pars I, ss. 824-829) dile getirdikleriyle benzerlik göstermektedir. Söz konusu eserde Galenus iki tür epilepsi olduğunu, ilk türün nedeninin beyindeki soğuk mizaç olduğunu ve çoğunlukla buna nemliliğin eşlik ettiğini bildirmiş, doğru bir diyet uygulandığı takdirde, bu tür epilepsinin çocuğun ergenliğe girmesiyle ortadan kalkacağını söylemiştir. Çoğunlukla çocuğun ilk yıllarında ortaya çıktığını söylediği ikinci türün nedenini ise kötü beslenmeye bağlamış, bu durumda sağaltıcı tedavi gerektiğini belirtmiştir. Tavone Passalacqua (1959, s. 33) boyuna şakayık asılmasının Galenus'tan geldiği görüşündedir. Radbill (1971, s. 371), Râzî'nin önerdiği diğer birçok ilaç gibi zümrüt taşı kullanımının da Dioskorides'ten alındığını ileri sürer. *Theriaca magna* (*Galieni*) ise Galenus'a atfedilen bir ilaçtır ve epilepsi, katalepsi, felç, migren, mide ve bağırsak rahatsızlıkları v.b. önemli hastalıklar için kullanılmıştır (Van der Berg, 1917, ss. 144-145).

Still (1931, ss. 43-47), *mater puerorum* olarak Latinceye çevrilen hastalığın ilk olarak Arap hekimler tarafından *ummu sibyan* adıyla dile getirildiğini ve bunun da yine ilk olarak Rāzī'nin bu eserinde görüldüğünü belirtir. Bu kavramın Rāzī'den sonra Avrupa'da ne kadar yaygın bir biçimde kullanılmaya başlandığını ayrıntılı bir biçimde ele alır. *Mater puerorum* sözcüğü “çocukların annesi” anlamına gelmektedir. Radbill'e göre (1971, s. 371), bu terim Yunanca *hysteria* sözcüğünün çevirisidir ve ana rahmine istinaden kullanılmıştır. Tavone Passalacqua (1959, s. 33) bu hastalığın gece meydana gelen korku olduğunu belirtir. Bununla birlikte Hippokrates'in *Aforizmalar*'ında (III.24) bebeklerde görülen hastalıklar arasında *phobos* yani korku sözcüğünü kullandığı görülmektedir. Hippokrates'in eserini yorumlayan Galenus (*Comm. In Hippocratis aphorismos III.24 = KXVII, Pars II, s. 628*), çocuklarda bu rahatsızlığın uykuda, özellikle hassas ve zayıf olan bebek midesinin sütle çok dolması nedeniyle gerçekleştiğini belirtir. Öte yandan Rāzī'nin bu hastalık için önerdiği ilaçlar antik kaynaklarda yer almazlar. Yurdakök (1994, s. 202), *Rāzī'nin El-Hāvī* eserinde de (I.5) değindiği bu rahatsızlıkla *pavor nocturnus*, febril konvulsiyon veya epileptik nöbeti anlattığını dile getirmiştir. Ayrıca bu hastalığın folklorik bir anlamı olduğunu eklemiştir, Babil, İbrani, Arap folklorundaki dişi cin Karina veya Lilith'la bağlantısına dikkat çekmiştir. Rāzī mide rahatsızlığı nedeniyle meydana geldiğini düşündüğü bu hastalığın tedavisi için çocuğun sütüne katılacak ve mide zayıflıklarına iyi gelen elektuarlar olan *diaploris/pliris* (Van der Berg, 1917, s. 65) ve misk (Kahlert, 2015, s. 192) ile birlikte mide ve bağırsak rahatsızlıkları için kullanılan *theriaca magna* verilmesini önermiştir.

Rāzī'nin çocuklardaki orta kulak ve dış kulak iltihaplanmasını birbirinden ayırdığı görülmektedir. Orta kulak iltihabı için önerdiği şarapta eritilmiş sargı bezini kulağın içine koyma ya da dış kulak iltihabı için önerdiği bal koyma gibi tedaviler Aetius (IV.12), Oribasius (*Synopsis* V.12) ve Paulus'un eserlerinde (I.12) yer almaktadır. Göz hastalıklarına gelince, Rāzī'nin gözlerin ve göz kapaklarının şişmesi ve de şaşılık olmak üzere iki bölümde ele aldığı görülmektedir. Göz kapaklarının şişmesi için önermiş olduğu içerikler, *Kitābu'l-Manşūrī* eserinde (XI.15) önerdikleri ile hemen hemen aynıdır (Bos ve McVaugh, 2015, s. 79). Rāzī'nin şaşılık tedavisi için önerdiği şaşı bakışın tersi yönde koyulan bir kandil ya da yatağın üzerine asılan farklı renklerdeki yastıklar, Oribasius (*Synopsis* VIII.51) ve Paulus Aegineta'nın (III.22; 32) gözlerin bir yöne kayması durumunda ters yönde bir lamba koyulması, şaşılık buruna doğru yöneldiğinde ise mor bez parçalı asılması, bu sayede gözlerin sürekli olarak bunlara yönelerek şaşılığın düzeleceği önerileriyle uyushmaktadır. Radbill (1971, s. 373), Latince metinde geçen *culcitrae* sözcüğünü, büyük olasılıkla *culciter* sözcüğünden yola çıkarak İngilizceye hançer olarak çevirmiştir. Ancak bizim temel aldığımız metinde bu ismin yanında yer alan sıfatın (*pulchrae*) dişi cins olması bunun yastık anlamına gelen *culcitra* olduğunu göstermektedir.

Dişlerin çıkması sırasında oluşabilecek rahatsızlıkların ele alındığı 13. bölüm, Still'e göre (1931, s. 46), Arap hekimlerin Yunan yazarlardan, özellikle de Hippokrates ve Galenus'tan ne denli çok yararlandıklarını göstermektedir. Rāzī söz konusu bölüme Galenus'tan bir alıntı ile başlamıştır. Bu alıntı dişlerin çıkış hızı, mevsimi ile dişlerin sağlığı ve çocuk üzerindeki etkilerini ele almaktadır. Bu alıntı Galenus'un eserlerinde tespit edilememiştir. Öte yandan Oribasius (*Libri Incerti* 42.10-12) hızlı bir biçimde çıkan dişlerin kolay çıkacağını, ancak kötü, zayıf ve ince olacaklarını, daha geç ve daha zor çıkan dişlerin ise daha güçlü ve sağlam olacağını söylemiştir. (...τὰ μὲν δὴ θᾶσσον φύοντα ῥαδίως μὲν φύει, κακούς δὲ καὶ ἀσθενεῖς καὶ ἀραιούς τὸ ἐπίπαν· τὰ δ' ὕστερον χαλεπώτερον μὲν, ἀλλ' ἰσχυροτέρους καὶ πυκνοῦς.) Bununla birlikte aynı bölümde dişlerin çıktığı mevsimlerin, dişlerin sonraki sağlığına etkisine de değinmiştir. İlkbaharda çıkan dişlerin kolay çıkacağını, kışın çıkanların ise daha zor olacağını, ancak iltihaplanmanın (inflamasyon) daha az olacağını belirtmiştir. Dişlerin yazın çıkması durumunda yaralar, iltihaplanma, ishal ve birçok çocukta kusma tehlikesi olduğunu söylemiştir. Bu bakımdan Rāzī'nin bu bölümde anlattıkları Oribasius'un metninde geçen ifadelerle çok benzerdir. Öte yandan Rāzī'nin önerdiği tedavi yöntemlerinden biri Galenus'un Archigenes'ten alıntılı olduğu tedavi yöntemiyle örtüşmektedir (*De compositione medicamentorum secundum locos*, V.5 = KXII, s. 874). Burada Galenus diş çıkaran çocuklarda, eğer ağrı olursa, diş etlerinin köpek sütüyle ovulmasını ya da tavşan beyniyle kaplanmasını tavsiye etmiştir. Diğer bir eserinde bal ve tereyağının, diş çıkaran çocukların dişetlerine yararlı olan diğer şeylere benzer bir etkisi olduğunu belirtir (*De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus* XI.I.7 = KXII, s. 334). Yağ ve tavuk yağıyla ya da tavşan beyni ile dişetlerine yapılan masaj Soranus ve Paulus Aegineta'nın eserlerinde de yer almaktadır (bk. İlgili ve Aciduman, 2017, s. 8).

14. bölümde ele aldığı aftların nedeni olarak Rāzī, sütün bozuk ya da keskin olmasını göstermiştir. Yurdakök (1994, s. 202) bugünkü tıbbi anlayışa göre bunun tamamen yanlış olduğunu belirtmiştir. Öte yandan Rāzī'nin bu ifadesinin Galenus'ta da yer alması Eskiçağ'da ve ondan yararlanan Orta Çağ'da böyle olabileceğini düşündürmektedir. Galenus (*Comm. In Hippocratis Epidemias III*, III.13 = KXVII, Pars I, s. 662), sütannenin sütünün keskinliğinin ağız içindeki aftları oluşturduğunu belirtir. Diğer bir eserinde (*De compositione medicamentorum secundum locos* VI.9 = KXII, s. 988), ağız içindeki yüzeysel ülserasyonlar olarak tanımladığı bu hastalığın nedeninin sütannenin sütünün bozuk olması ya da çocuğun o sütü iyi hazmedememesi olduğunu söyler. Aftların renklerine göre teşhisi ve ona uygun tedavi yöntemleri uygulanması da yine Rāzī'nin öncüllerinde görülmektedir. Galenus aynı eserde (VI.9 = KXII, ss. 1003-1004), Archigenes'in aftlar hakkında yazdıklarını değerlendirirken, aftlar ile humoral patoloji arasında bağ kurmuş, kırmızı olanların kanın çokluğuna, daha sarıya kaçanların acı safranın, beyazlaşanların balgamin, güçlü ve rengi siyah olanların ise kara safranın çokluğuna işaret ettiğini belirtmiş ve her biri için farklı tedavi yöntemleri önermiştir. Bos ve McVaugh'un

bildirdiğine göre (2015, s. 84), Rufus da benzer bir sınıflandırma yapmıştır. Aftları beyaz, kırmızı ve siyah olmak üzere renklerine göre ayırma Oribasius ve Paulus Aegineta'nın eserlerinde de yer almaktadır (bk. İlgili ve Acıduman, 2017, s. 8). Ancak Soranus'ta bu tür bir sınıflandırmaya rastlanmamıştır. Tedavi yöntemleri konusunda Rāzī'nin eserinde yer alan tedavi yöntemleri Galenus'un eserinde geçen çok sayıda tedavi yöntemlerinden bazıları ile benzerlik göstermektedir. Örneğin, Galenus (*De compositione medicamentorum secundum locos* VI.9. = KXII, ss. 1004-1005), sütanneyi emen bebekler için küçük bir miktar hamur, geyik ya da dana iliği ile birlikte mercimek kullandığını, aftlarda iltihaplanma olduğunda yiyeceklere marul, semizotu ve itüzümü suyundan kattığını belirtir. Sütannenin gıdasını düzenlediğini, kırmızı aftlar oluştuğunu gördüğünde, önce ölçülü bir miktar büzücü (astrenjan) ve soğutucu gıdalar verdiğini söyler. Rāzī'nin önerdiği tedavi yöntemleri Galenus'ta yer alanlar kadar çeşitli değildir. Aetius Amidenus (VIII.39) bu konuyu ele alırken Galenus'tan yararlandığını belirtir ve yazdıkları da onunkiler ile birebir örtüşmektedir. Rāzī bu tedavi yöntemlerini deneyimleyip, hastalara faydası olduğunu gördüklerini seçmiş olabilir.

Çocuklarda kusma konusunun ele alındığı 15.bölüm, Eskiçağ yazarlarında bu denli ayrıntılı ele alınmış bir konu değildir ve bu bakımdan özgün olduğu söylenebilir. Rāzī kusmanın nedenleri olarak çocuğun midesinin zayıflığını, gereğinden fazla süt alımını ya da alınan sütün kalitesizliğini göstermiştir. Kusma ile çıkan salgının incelenmesini tavsiye etmiş, buna göre dâhili ve harici tedavi yöntemleri önermiştir. Radbill (1971, s. 371), çocuklarda kusma için bu denli uzun bir bölüm ayrılmasının bu konuya atfedilen önemi gösterdiğini belirtir.

İshal konusunda Hippokrates *Aforizmalar* eserinde (III.25) dış çıkaran çocuklarda ishal olabileceğini belirtmiştir. Eskiçağ yazarlarının çocuklarda ishal ile ilgili yazdıkları da dış çıkarma dönemindeki ishal konusunu ele almaktadır (Galenus, *Comm. In Hippocratis aphorismos*, III.25 = KXVII, Pars II, s. 630; Oribasius, *Synopsis*. V.9; Paulus Aegineta, I.9) Bos ve McVaugh'un bildirdiğine göre (2015, s. 88), Rufus da yalnızca dış çıkarma dönemindeki ishal konusunu ele almıştır. Rāzī dış çıkarma sırasındaki ishale ek olarak, kundaklanırken soğuk nedeniyle ya da sütün bozulması nedeniyle de ishal olabileceğini belirtmiştir. Uygun tedavinin belirlenebilmesi için dışkının incelenmesini söylemiş ve belirtilere göre dâhili ve harici tedavi yöntemleri önermiştir.

Kabızlık konusunda önerdiği tedavilerden bazıları da Eskiçağ kaynaklarında yer almaktadır. Örneğin sütanneye eşekhiyarı verildikten sonra çocuğun emzirilmesi Hippokrates'te (*Epidemiae* 6.6) ve onun eserini yorumlayan Galenus'ta (*Comm. In Hippocratis Epidemias* VI, V.35 = XVII, Pars II, ss. 305-306) karşımıza çıkar. Yunancası *elatèrion* ya da *sikyos agrios* olan eşekhiyarının tüketiminin süt emen çocuk üzerinde purgatif etkisi olduğu dile getirilmiştir. Yine Rāzī'nin eserinde geçen ve çocuklarda fitil olarak kullanıldığında bağırsak hareketlerini artırır

diği söylenen fare dışkısı Dioscorides'in *De Materia Medica* adlı eserinde (II.80.5) yer almıştır. Öte yandan metinde tedavilerden biri olan toprak tuğla için *lacteridis* sözcüğü geçmektedir. Diğer nüshalardan bazılarında ise *laterem de terra* ifadesi kullanılmıştır (Kahlert, 2015, s. 54, dn.308). Tavone, Radbill ve Kahlert bunu toprak tuğla olarak çevirmişlerdir. Bos ve McVaugh kullandıkları metinde sütleğen anlamına gelen *spurge* sözcüğünü kullanmıştır. Latince sözlüğe bakıldığında, klasik dönemde sütleğen anlamına gelen *lathyrus* sözcüğünün Orta Çağ'da *lacteridis* olarak geçtiği görülmektedir (*DMLBS* s.v. *lathyrus*). Bu nedenle bizim metnimizde de sütleğen çevirisi tercih edilmiştir.

Öksürük konusunu ele aldığı 18. bölümde, Rāzī'nin öksürükleri eşliğindeki belirtilerle birlikte ayrı ayrı sınıflandırdığı ve her biri için ayrı tedavi yöntemleri önerdiği görülmektedir. Ses kısıklığı ve kuruluğun, ateşin, balgamın, solunum zorluğunun ve ishalin eşlik ettiği öksürük için birbirinden farklı tedavi önerileri bulunmaktadır. Eskiçağ yazarlarında bu denli ayrıntılı bir sınıflandırma saptanamamıştır. Hippokrates *Aforizmalar* eserinde (III.24) diğer hastalıklarla birlikte öksürüğü de sayar. Soranus (II.26), hırıltı ile birlikte öksürüğü ele aldığı bölümde, öksürük için çam kozalağı, kızarmış badem, keten tohumu, meyan kökü suyu, çam fıstığı, ağaç sakızı ve baldan yapılmış pastil verilmesini önerir. Bunun yanında keskin maddelerden ve banyodan sakınmak gerektiğini belirtir. Galenus (*De remediis parabilibus* II.13 = XXIV, s. 440-441), erişkinlerdeki öksürüğü oldukça ayrıntılı bir biçimde ele almış, çocuklardaki öksürüğün tedavisi için ise, pişmiş balla maya ya da sarımsak, ayrıca adasoğanı gibi içeriklerin öksürüğe iyi geleceğini söylemiştir. Oribasius (*Synopsis* V.7) ve Paulus Aegineta'nın eserlerinde (I.7) bal tedavisi ve Soranus'un aksine banyo yaptırılması şeklinde bir öneri yer almaktadır (bk. İlgili ve Acıduman, 2017, s. 8). Aetius Amidenus da (IV.18), Soranus'un kine çok benzeyen pastil türü bir ilacın tarifini Hippokrates'ten bir tarif diyerek aktarmıştır (bk. Soydan et al., 2018, s. 33).

Adams'ın (1834, s. 59) Paulus Aegineta'nın çocuklarda olan döküntüleri ele aldığı 6.bölümüne yaptığı yorumda belirttiği gibi, Rāzī'nin metninin Latince çevirisindeki *vesica* sözcüğü Yunancada pişik, döküntü ve püstül anlamlarını içeren *exanthēma* yerine kullanılmıştır. Rāzī ilk olarak idrar nedeniyle kasık ve kalçalarda oluşabilecek pişiklere değinmiş, ardından sütün kalitesizliği nedeniyle çocuk vücudunun çeşitli yerlerinde ortaya çıkması muhtemel yaralara, püstüllere geçmiştir. Derideki döküntü/püstüllerin nedeni olarak tıpkı ağız içindeki aftlar konusunda olduğu gibi sütün kalitesizliğini göstermiş, teşhisi için de aynı biçimde renklerine göre bir sınıflandırma yapmıştır. Genel tedavi olarak Oribasius (*Synopsis* V.6), Paulus Aegineta (I.6), ayrıca Bos ve McVaugh'un bildirdiğine göre (2015, s. 93), Rufus'un önerdiği sütannenin gıdasına dikkat ederek sütün kalitesinin arttırılmasını önermiştir. Soranus, Rufus, Aetius Amidenus, Oribasius ve Paulus Aegineta'nın eserlerinde yer alan, gül, mercimek, sakız ağacı ve beyaz kurşun, nar kabuğu gibi

çeşitli malzemelerin kaynatıldığı suda banyo tedavisi, içerdiği malzemeler açısından farklılık gösterse de Rāzī'nin eserinde de yer almaktadır. Kaşıntı konusunu ayrı bir başlık altında ele alan Soranus (II.25), Oribasius (*Synopsis* V.8) ve Paulus Aegineta'nın (I.8) önerdiği tedavi yöntemi sıcak pansuman ve içerisinde balmumu eritilmiş rafine yağ ile yağlamadır. Bu yöntemin Rāzī'de yer almadığı, bunun yerine yine çeşitli malzemelerin kaynatıldığı suda banyo ve öncüllerinin döküntüler için tavsiye ettiği sütannenin tatlı ve tuzlu gıdalardan uzak tutulmasını önerdiği görülmektedir.

Rāzī 20.bölümde çocuklarda bağırsak kurtlarının tedavisinde güçlü ilaçlar kullanılmaması gerektiğini belirtir ve haricen uygulanan ilaçlarla tedavi edilmesini önerir. Hippokrates *Aforizmalar* eserinde (III.26), yaşı büyük çocuklarda yuvarlak bağırsak kurdu ve bağırsak solucanı olabileceğini belirtmiştir. Galenus, Hippokrates'in bu aforizmasını yorumlarken bu kurtların özellikle küçük yaştaki çocukların karınlarında besinin bozulup çürümesi ve yüksek ısı nedeniyle oluştuğuna değinmiştir (*Comm.In Hippocratis aphorismos* III.26 = KXVII, Pars II, s. 635). Rāzī'de kurtların oluşum nedenine ilişkin bir açıklama ya da Galenus'un yaptığı gibi bir sınıflandırma görülmez. 21 ve 22. bölümlerde, Rāzī arka arkaya göbek deliğinin şişmesi ya da çıkıntı yapması (*De inflatione vel eminentia umbilici puerorum*) ve göbek fitiği (*de crepatura puerorum*) konularını iki ayrı bölüm olarak ele almıştır. Göbek deliğinin şişmesi/çıkıntısının nedenleri konusunda Aetius Amidenus'la (IV.27) benzer şekilde şiddetli ağlama, öksürük nedeniyle zorlama, darbe ve baskıyı saymıştır. Ancak bir sonraki bölümde göbek fitiğinin nedenlerinin de aynı olduğunu belirtmiştir. Tedaviye yönelik ilaçlar konusunda Aetius'un eserinde yer alanlara oranla daha az sayıda ilaç önerdiği görülmekle birlikte, belki de Rāzī'nin tedavi konusundaki özgünlüğü bölgenin esnek olduğu durumda cerrahi bir yöntem deneyebilecek dağlamadan bahsetmesidir (Radbill, 1971, s. 371).

Rāzī'nin, çocukların mesanelerindeki taşları ele aldığı 23. bölümde dile getirdiği semptomların Galenus'un *De locis affectis* I.1'de anlattıklarından bazılarıyla, özellikle de cinsel bölgedeki kaşıntı, sürekli ereksiyon durumu ve idrar güçlüğü ile benzerlik göstermektedir. Öte yandan tedavi konusunda tamamıyla farklı yöntemlerden bahsetmektedirler. Galenus, çocuğu ayakları yukarıda kalacak biçimde sırt üstü yatırıp her yöne şiddetle sarsmayı, bu sayede mesanenin boyun bölümündeki taşın mesaneye düşeceğini belirtir. Çocuk idrarını yaparsa tedavinin başarılı olduğunu, yapamazsa aynı yöntemin ikinci kez denenmesini, yine başarılı olmazsa, kateter yardımıyla taşı iterek idrarın geçmesi için alan yaratılmasını önerir. Rāzī'nin tedavi yöntemleri ise günlük banyonun yanında taşı eritmeye ve idrar söktürmeye yönelik ilaçlardır. Galenus'un adını vererek alıntı yaptığı son bölümde Rāzī, çocuklarda bir uzvu ya da bütün vücudu etkileyen felç konusu ele alır, hastalığın nedeni olarak vizküz sıvısının sinirleri gevşetmesi olduğunu belirtir. Radbill (1971, s. 371), bunun *poliomyelitis* konusunda ipucu verdiğini, Galenus'tan alıntılanan yakının da

doğrudan sırt omurları üzerine koyulmasının bu olasılığı güçlendirdiğini belirtir. Bos ve McVaugh (2015, s. 100), Rāzī'nin hastalık tanımı baz alındığında, antik kaynaklarda yer alan güç kaybı, felç anlamına gelen *paresis* denen rahatsızlığı işaret ediyor gibi görüldüğünü söyler. Ez-Zehrāvī'nin aynı hastalığı ele aldığı 30. bölümün başlığının Latince çevirisi "*Alacharche Hastalığı, yani, hareket ağırlığı/güçlüğü*" dır. Rāzī'nin yapmış olduğu alıntının Galenus'un hangi eserinden olduğu saptanamamıştır.

Sonuç

Rāzī'nin çocuk hastalıklarını ele alan bu eseri, Yunan ve Bizans hekimlerinin konuyla ilgili yazdıklarıyla karşılaştırıldığında yapısı bakımından farklıdır. Onlar bir eserin bölümü olarak, ya da Galenus örneğindeki gibi farklı farklı eserlerde çocuk hastalıklarına değinirlerken, Rāzī çocuk hastalıklarını bir bütün içinde ele alan bir monograf yazmıştır. Bu monograf incelendiğinde, bu eserini oluştururken, öncüllerinin yazdıkları konusunda bilgisi olduğu, kimi zaman o bilgileri aktardığı, kimi zaman onları kendi gözlem ve deneyimleriyle harmanladığı, kimi zaman da özgün saptamalar yaptığı görülmüştür. Yaptığımız karşılaştırmalar sonucunda, diğer öncüllerine oranla özellikle Galenus'un eserlerinde yazdıklarıyla benzer noktaların fazlalığı, Rāzī'nin bu eserinde ondan belirttiğinden daha çok yararlanmış olabileceğini düşünmemize neden olmuştur. Öte yandan Rāzī'nin çocuk hastalıklarını ele alan bu kitabı kendi özgünlüğünü de içerisinde barındırması nedeniyle, Ez-Zehrāvī, El-Cezzār gibi ardılı Arap hekimlerinin ya da Bagellardus, Roelans vb. Avrupalı hekimlerin eserleri için bir model olmuştur.

Tablo 1. Practica Puerorum'da Yer alan İlaçlar

Türkçe	Latince
acı badem yağı	<i>oleum amygdalarum amararum</i>
acı bakla	<i>lupinus asininus</i>
afyon	<i>opium</i>
afyon yağı	<i>oleum opii</i>
ağaç sakızı	<i>tragacantha</i>
akasya sakızı	<i>acacia</i>
akide şekeri	<i>penidium</i>
ammi	<i>ameos</i>
amonyak sakızı	<i>unchen</i>
anason yağı	<i>oleum anethinum</i>
anzerut	<i>sarcocolla</i>
arpa unu	<i>farina hordei</i>
ayı rezenesi	<i>meu</i>
ayva çekirdeği	<i>semen cotoneorum</i>
ayva şırası	<i>rob coctanorum</i>
badem sakızı	<i>gummi amygdalarum</i>
balmumu	<i>cera</i>
ban yağı	<i>oleum de been</i>
ban ağacı yağı	<i>oleum de been</i>
beyaz haşhaş	<i>papaver album</i>
buğday unu	<i>farina siliginis</i>
cedvar	<i>zedoaria</i>
cıva	<i>argentum vivum</i>
çemen otu	<i>foenugraecum</i>
dağıtıcı yakı	<i>emplastrum dissolitivum</i>
darıncak/kaplanotu	<i>doronicum</i>
defne	<i>laurus/alympias</i>
defne meyvesi	<i>bacca lauri</i>
defne yağı	<i>oleum laurinum</i>
deriden zamk	<i>glutinum de coriis</i>
eşek hıyarı	<i>cucumer asininum</i>
fındık	<i>avellana</i>
galya	<i>algalia</i>
geyikotu	<i>satureiae</i>
gül şurubu	<i>syropus rosarum</i>
gül yağı	<i>oleum rosarum</i>
günlük	<i>olibanum</i>
haşhaş şurubu	<i>syropus papaveris</i>
haşhaş tohumu	<i>semen papaveris</i>

hatmi	<i>malvaaviscus</i>
helile ağacının sarı meyveleri	<i>myrobolani citrini</i>
hindiba suyu	<i>aqua saraliarum (serraliarum)</i>
hint yağı	<i>oleum de castoreo</i>
hurma	<i>dactylus</i>
itüzümü	<i>uva canina</i>
kabak	<i>cucurbita</i>
kabak kabuğu	<i>rasura cucurbitae</i>
kabuksuz arpa	<i>hordeum excorticatum</i>
karanfil	<i>garyophyllum</i>
karbonat	<i>nitrum</i>
kasnı otu sakızı	<i>galbanum</i>
kediotu	<i>phu</i>
kehribar	<i>ambra</i>
keten tohumu	<i>semen lini</i>
kırlangıçotu özü	<i>succus memithae</i>
kimyon	<i>ciminum</i>
koruk	<i>rob agrestae</i>
kurşun oksit	<i>lithargyrus</i>
kurt ödü	<i>fel lupi</i>
kuru üzüm	<i>passa sine arilis</i>
kül	<i>spodium</i>
küllü su	<i>lixivium</i>
marsivanotu yağı	<i>oleum de costo</i>
marul özü	<i>succus lactucae</i>
menekşe yağı	<i>oleum violatum</i>
mercimek	<i>lenticula</i>
mersin şurubu	<i>syropus myrti</i>
mersin yaprağı	<i>folium myrti</i>
merzengüç	<i>maioranae</i>
meşe mazısı	<i>galla</i>
misk	<i>diamuscum</i>
miskotu	<i>moschus</i>
mür	<i>myrrha</i>
nane	<i>mentastrum/menta</i>
nar suyu	<i>aqua malorum granatorum</i>
nar şurubu	<i>syropus malorum granatorum</i>
nişasta	<i>amydum</i>
ödağacı	<i>lignum aloes</i>
palamut	<i>glandium</i>
pamuk tohumu	<i>semen bombacis</i>

papatya	<i>chamaemelum</i>
pazı yaprakları	<i>folia atriplicis</i>
pelesenk yağı	<i>balsamum</i>
rezene	<i>foeniculum</i>
rezene suyu	<i>aqua foeniculi</i>
safran	<i>crocum</i>
sakız	<i>mastiche</i>
salatalık çekirdeği	<i>semen cucumeris</i>
salyangoz	<i>alzum ya da alzunabun</i>
sandal ağacı	<i>santalum</i>
sarisabır	<i>aloe</i>
sebestan	<i>sebesten</i>
sedefotu	<i>ruta</i>
sedefotu	<i>sicca ruta</i>
sekbineç	<i>serapinum</i>
semizotu yaprakları	<i>folia portulacae</i>
sığırdili/kına	<i>alkanna</i>
sumak	<i>sumach</i>
sülfür	<i>sulphur</i>
sütleğen	<i>Lacteridis=lathyris/euphorbium</i>
sütleğen yakısı	<i>emplastrum euphorbii</i>
şahtere özü	<i>succus fumiterrae</i>
şakayık	<i>poeonia</i>
şeytantesi	<i>aniulis (ferula assa foetida)</i>
tarçın	<i>cinnamomum</i>
tatlı nar özü	<i>succus maligrati dulcis</i>
tavuk içyağı	<i>pinguedo gallinae</i>
tereyağı	<i>butyrum</i>
tüy dökücü	<i>psilothrum</i>
üstübeç	<i>cerussa</i>
yaban elması suyu	<i>aqua macianorum</i>
yaban elması şurubu	<i>syropus macianorum</i>
yaş ceviz	<i>nux viridis</i>
yeşil böğürtlen	<i>rubus viridis</i>
yonca tohumu	<i>semen lapatii</i>
yumurta sarısı	<i>vitellus oворum</i>
zümrüt taşı	<i>lapis smaragdi</i>

* Değerli katkılarından ötürü Prof. Dr. Ahmet Aciduman'a teşekkürü borç bilirim.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

Aetius Amidenus

Olivieri, A. (Ed.). (1935). *Aetii Amideni Libri Medicinales I-IV*. Leipzig-Berlin: B.G. Teubner. Adres: http://cmg.bbaw.de/epubl/online/cmg_08_01.php

Olivieri, A. (Ed.). (1950). *Aetii Amideni Libri Medicinales V-VIII*. Berlin: In Aedibus Academiae Litterarum. Adres: http://cmg.bbaw.de/epubl/online/cmg_08_02.php

Dioscorides, De Materia Medica

Pedanius Dioscorides of Anabarsus. *De materia medica*, (trans. Lily Y. Beck, 2005). *Altertum-wissenschaftliche Texte und Studien*, Band 38. Hildesheim-Zurich-New York: Olms-Wiedmann.

Galenus

De tumoribus praeter naturam

Kühn, K. G. (Ed.). (2011). *Claudii Galeni Opera Omnia Vol. VII*. Cambridge Library Collection - Classics. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511895142.

De remediis parabilibus

Kühn, K. G. (Ed.). (2011). *Claudii Galeni Opera Omnia Vol. XIV*. Cambridge Library Collection - Classics. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511895210.

De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus, XI - De compositione medicamentorum

Kühn, K. G. (Ed.). (2011). *Claudii Galeni Opera Omnia Vol. XII*. Cambridge Library Collection - Classics. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511895197.

De locis affectis

Galen. *On the Affected Parts*, (Translation from the Greek Text with Explanatory Notes, Rudolph E. Siegel, 1976). Basel, München, Paris, London, New York, Sydney: Karger.

De sanitate tuenda

Galen. *De sanitate tuenda*, (trans. R.M. Green, 1951). Springfield-Illinois: Charles C. Thomas Publisher.

Comm.I.In Hippocratis epidemias VI - Comm.III.In Hippocratis epidemias III

Kühn, K. G. (Ed.). (2011). *Claudii Galeni Opera Omnia Vol. XVII, Pars I*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://doi.org/10.1017/CBO9780511895241>.

Comm. V In Hippocratis epidemias VI - Comm. In Hippocratis aphorismos

Kühn, K. G. (Ed.). (2011). *Claudii Galeni Opera Omnia Vol. XVII, Pars II*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://doi.org/10.1017/CBO9780511895258>.

Hippokrates, Aforizmalar

Hippokrates. *Aforizmalar*. (çev. Eyüp Çoraklı. 2010). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Oribasius,*Libri Incerti*

Reader, I. (Ed.). (1933). *Oribasii Collectionum Medicarum Reliquiae, Vol IV. Libros XLIX-L, Libros Incertos, Eclogas Medicamentorum Indicem Continens*. Leipzig: Teubner.

Synopsis

Bussemaker U.C. et Daremberg Ch. (Eds. and Trans.). (1873). *Oribasius, Oeuvres D'Oribase, Tome Cinquieme*. Paris: A L'Imprimerie Imperiale.

Paulus Aegineta,

The Medical Works of Paulus Aegineta, The Greek Physician, Vol.I. (Trans. and Comm. F. Adams, 1834). London: J. Welsh; Treuttel, Würtz, & Co.

Soranus, Gynaikaia

Soranus' Gynecology. (Trans. O. Temkin, 1956) Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Modern Kaynaklar

Acıduman A. ve Aşkit Ç. (2017). Ebü Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzi'nin Kitâbu'l-Manşûri Adlı Ünlü Eserinde Gebelerin ve Çocukların Tedbiri Üzerine. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 7 (2), 110-136.

Acıduman A. ve Şems Ş. (2014). İsmâ'il Cürcânî'nin ünlü eseri *Zabire-i H'arezmsâbî* nin XVI. yüzyıl Türkçe çevirisi *Kânûn el-İlâc ve Şifâ' el-Emrâz li-Küllî Mizâc* da çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* (57), 141-160.

Ağırakça A. (2004). *İslâm Tıp Tarihi [Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar]*. İstanbul: Çağdaş Basın Yayın Ltd. Şti.

Bos G. ve McVaugh M. (Ed.). (2015). *Al-Râzi, On the Treatment of Small Children (De curis Puerorum), The Latin and Hebrew Translations*. Leiden/Boston: Brill.

Browne E. G. (1921). *Arabian Medicine*. London: Cambridge University Press.

Campbell, D. (1926). *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages, Vol.I*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd.

Castiglioni A. (1947). *A History of Medicine*, 2nd Edition, Revised and Enlarged (Trans. Krumbhaar E.B.) New York: Alfred A. Knopf.

DMLBS. = R. K. Ashdowne, D. R. Howlett, & R. E. Latham (eds.). (2018). *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*. Oxford: British Academy. Adres: <http://logeion.uchicago.edu>.

Elgood C. (1951). *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate From the Earliest Times Until the Year A.D. 1932*. Cambridge: Cambridge University Press.

Garrison F.H. (1913). *An Introduction to the History of Medicine*. Philadelphia and London: W.B. Saunders Company.

Goodman, L.E. (1995). Al-Râzi. In C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs and G. Lecomte (Ed.). *The Encyclopaedia of Islam (New Edition, Vol VIII)*, pp.474-477. Leiden: Brill.

İlgili Ö. ve Acıduman A. (2017). Aeginalı Paulus'un Epitome Adlı Eserinde Hamile Bakımı ve Pediyatri Üzerine. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 70 (1), 5-12.

Kahlert, U. (2015). *Buch des Rhazes über Kinderkrankheiten*. (Doctoral Dissertation). Retrieved from: <http://hss.ulb.uni-bonn.de/2015/4010/4010.pdf>.

- Kähya, E. (1982). Studies of Rhazes Medical Heritage. *DTCF Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*. Ankara Üniversitesi Basımevi, 415-420.
- Lerclerq L. (1876). *Histoire de la Médecine Arabe Tome I*. Paris: Ernest Leroux.
- Meyerhof M. (1935). Thirty-Three Clinical Observations by Rhazes. *Isis*, 23 (2), 321-372.
- Neuburger M. (1902). *Handbuch der Geschichte der Medizin: Band I*. Jena: Verlag von Gustav Fischer.
- Radbill, S. (1971). The First Treatise on Pediatrics. *American Journal of Diseases of Children*, 122 (5), 369-376.
- Ranking.G.S.A. (1996). The Life and Works of Rhazes (Abü Bakr Muhammad bin Zakariya Ar-Rāzī. In F. Sezgin (Ed.). *Islamic Medicine Volume 25 Muḥammad ibn Zakariyā' Al-Rāzī (d. 313/925) Text and Studies II* (pp.73-104). Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University.
- Sadi L.M. (1996) The Millenium of Ar-Razi (Rhazes) (850-932) A.D.?. In In F. Sezgin (Ed.). *Islamic Medicine Volume 25 Muḥammad ibn Zakariyā' Al-Rāzī (d. 313/925) Text and Studies II* (pp. 252-262). Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University.
- Sarton G. (1953). *Introduction to the History of Science, Vol. 1, from Homer to Omar Khayyam*. Baltimore: The Williams & Wilkins Company.
- Sezgin F. (1970) *Geschichte Des Arabischen Schrifttums, Band III: Medizin-Pharmazie-Zoologie-Tierheilkunde*. Leiden: Brill.
- Soydan N.Y., Aşkit Ç., Aciduman A. (2018). Amidalı Aetius ve Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Üzerine Bir Değerlendirme. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 61 (1-2), 27-50.
- Still G.F. (1931). *The History of Pediatrics: The progress of the Study of Diseases of Children up to the End of the XVIIIth Century*. London: Oxford University Press.
- Sudhoff, K., (1925). *Erstlinge der pädiatrischen Literatur. Drei Wiegendrucke über Heilung und Pflege des Kindes*, Verlag der Münchner Drucke, München.
- Tavone Passalacqua V. (1959). Rhazes, Practica Puerorum, Traduzione e commento. *Pagine di storia della medicina*, 3, 1-43.
- Thorndike L. (1958). Latin Manuscripts of Works by Rasis at the Bibliothèque Nationale, Paris. *Bulletin of the History of Medicine*, 32 (1), 54-67.
- Thorndike L. ve Kibre P. (1963). *A Catalogue of Incipits of Medieval Scientific Writings in Latin, Revised and Augmented Edition*. Cambridge Massachusetts: The Mediaeval Academy of America.
- Ullmann M. (1978). *Islamic Medicine*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Van der Berg, W.S. (1917). *Eene middelnederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai met den Latijnschen tekst*. Leiden: Brill.
- Yurdakök M. (1994). Razi: Çocuk Hekimlerinin Babası (IX. Yüzyıl). *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 37, 197-204.